

ПОЛИТИЧКИ И СИМБОЛИЧКИ АСПЕКТИ КОНСТРУКЦИЈЕ СРПСКИХ ИДЕНТИТЕТА У САД, 19. И 20. ВЕК : САВЕЗНИШТВО, ПРОСЛАВЕ И СПОМЕНИЦИ

Апстракт: Рад се бави проблематиком конструисања идентитета неколико генерација Срба досељеника у САД током 19. и 20. века. На основу анализе прослава празника Светог Саве и Видовдана у америчком контексту, као и односа Срба према америчким националним прославама (Дан независности, „Декорејшн деј” и „Лејбор деј”), аутор објашњава еволуцију и мене српских идентитета у САД, изградњу првих српских споменика у тој земљи и начине интеграције Срба у америчко друштво.

Кључне речи: Срби, Хабзбуршка монархија, Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца, Југославија, Сједињене Америчке Државе, Американци, исељеници, избеглице, идентитети, интеграција, асимилација

Насељавање Срба у САД одвијало се у таласима, од прве половине 19. века до савремене епохе. У свакој генерацији, можда највише од свих досељеника, Срби су показивали велико интересовање за политичка, економска и културна кретања у државама на југоистоку Европе из којих су долазили. Стицао се утисак да нису добро интегрисани у америчко друштво или да не желе да се интегришу, већ да желе да се врате у свој завичај чим зараде онолико новца колико су сматрали да им је потребно. С друге стране, различитост култура – америчке, већински републиканске и протестантске, и српске, традиционално монархистичке и православне – није доприносила њиховој брзој интеграцији. Поред тога, однос сталног приближавања и удаљавања под окриљем југословенске идеологије у односу на знатно бројније Хрвате и Словенце изазивао је страх од губитка сопственог идентитета. Најзад, и међу Србима у САД, у свакој генерацији су постојале разне врсте несугласица и размирица, личних, политичких, социјалних и идеолошких.

Ипак, наша хипотеза је да су Срби развили начине како да се интегришу у америчко друштво а да притом одрже своје идентитете кроз сталне промене и прилагођавања у америчком контексту који није био посебно заинтересован за њих. У процесима дугог трајања, током 19. и 20. века, ову хипотезу ћемо проверити на примеру еволуције прослава важних датума српске историје. Ко организује те прославе и како? Која је улога државе, а која приватних удружења? Који је смисао даван тим прославама у различитим околностима?

Како се артикулише локално, регионално и универзално на местима сећања и кроз различите прославе?

Да би понудили део одговора на ова питања, консултовали смо дипломатску грађу посланства у Вашингтону Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца / Југославије која се налази у Архиву Југославије, затим документа америчке војнообавештајне службе која се налазе у архиву NARA II у Колеџ парку у Мериленду и штампу српских исељеника. Прво ћемо размотрити на којим основама су Срби изграђивали своје идентитете, затим ћемо анализирати амерички поглед на српске и јужнословенске идентитете за време учешћа САД у Првом светском рату после кога је створена Краљевина СХС/Југославија што ипак није допринело лакој преласку са српских на југословенске идентитете међу Србима, и на крају ћемо се бавити питањем како су и у ком контексту откривени први српски споменици у Америци после 1945. године.

Основе српских идентитета у Новом свету

Са идејом бољег живота, Срби су одлазили на рад из Хабзбуршког (од 1867. Аустроугарског) и Османског царства, Кнежевине (од 1910. краљевине) Црне Горе и, веома ретко, Кнежевине (од 1882. краљевине) Србије. Највише их је било из свих крајева Хабзбуршког царства насељених Јужним Словенима – Хрватске, Славоније, Далмације, Војводине и Босне и Херцеговине (од аустроугарске окупације 1878). Идући за послом и зарадом, понекад и као политички неистомишљеници династија чији су поданици били, насељавали су се по целој територији САД, посебно у индустријским зонама на северу, где је њихов број био највећи у Пенсилванији и Илиноису. Насељавали су се углавном око великих градова где је било посла. На Западној обали – од државе Вашингтон до калифорнијских градова Сан Франциско, Лос Анђелес и Сан Дијега и, од Чикага на Великим језерима на северу, преко Детроита и Питсбурга, Источне обале и Њујорка, до Њу Орлеанса на југу. Било их је чак и на Аљасци.

Скоро сви Срби који су дошли у првом таласу исељавања били су пореклом са села, са искуством земљорадње и живота у контакту са природом, неписмени, без знања енглеског језика и без иметка. Иако је међу њима било и оних које је захватила „златна грозница”, односно нада да ће се обогатити проналаском злата и оних који су наставили да обрађују земљу као у родном крају, већина њих је радила тешке физичке послове у рудницима, челичанама, разним фабрикама, кланицама и шумама. Тако су, на пример, понесени златном грозницом, у Сан Франциско (Калифорнија) 1853. стигли Илија и Јелена Дабовић, Срби из села Сасовићи код Херцег Новог, родитељи Севастијана, будућег првог српског свештеника у Америци, и одлучили да се баве прерадом воћа и поврћа, док се знатно већи број Срба определио да иде даље у унутрашњост, ка Невади и Аризони, како би тамо радили као рудари.

Иако, због ограничених историјских извора, није познато како су тачно први српски насељеници дефинисали своје српске идентитете и какав су значај та осећања имала за њих, можемо да претпоставимо да су се она заснивала на духовној везаности за Српску православну цркву и традицију епских народних песама које су понели из породица, црквено-школских општина и школа у срединама из којих су долазили, а које су у новој мултиетничкој средини одржавали захваљујући већ установљеном присуству Руске православне цркве у Америци.

*Српски идентитети и руски духовни утицај у САД:
пример Калифорније*

Српски досељеници у САД су своја прва религијска осећања везивали за руску цркву и њено свештенство.¹ Руски монаси су били присутни на Аљасци још од краја 18. века, док су се, на пример, почетком шездесетих година 19. века, у Калифорнији, у Сан Франциску, Руси, Срби, Грци и Сиријци организовали у православну општину чији су се духовни обреди одвијали на руском броду „Богатир” (Bogatyr), укотвљеном у луци приликом посете руске царске флоте 1863. године.² Док је руска флота пловила ка Сан Франциску, родио се Јован, будући српски свештеник Севастијан Дабовић (1863, Сан Франциско – 1940, манастир Жича), као четврто дете Илије и Јелене, калифорнијских воћара пореклом из Сасовића код Херцег Новог. Јована су родитељи крстили код руских свештеника на броду „Богатир”, а када је неколико година касније руска флота напустила САД, православни верници су остали без духовног оца све до доласка једног руског свештеника са Аљаске.

Руски свештеници су приметили Јованово интересовање за веру у детињству, па су га упутили на школовање у Русију, где је од 1885. студирао духовну академију у Петрограду и где се неколико година касније замонашио и добио име Севастијан. Око 1890, са својих мање од тридесет година живота, отац Севастијан се вратио у Америку као српски свештеник-мисионар под јурисдикцијом Руске православне цркве у државама Калифорнија, Вашингтон и Орегон. Приликом одласка у место Џексон, југоисточно од Сакрамената у Калифорнији, где се настанио велики број Срба рудара, Дабовић одлучује да се ту подигне српска црква од прилога верника. Православни храм који је саграђен у Џексону и освештан 1894. посвећен је Светом Сави. Позивање на српски средњи век и Светог Саву било је лако препознатљиво свим

¹ Део који следи ослања се на: Сава Вуковић, *Историја Српске Православне цркве у Америци и Канади, 1891-1941* (Крагујевац: Каленић, 1994); Миле Суботић, „Српско-руски црквени односи у Сједињеним Америчким Државама у другој половини деветнаестог века”, *Српска теологија у двадесетом веку: истраживачки проблеми и резултати*, 18, приредио Богољуб Шијаковић (Београд: Православни богословски факултет 2015), 87–96.

² Patrick Laurentz, “Visit of Russian Squadrons in 1863”, *United States Naval Institute Proceedings*, vol. 61, no. 387 (May 1935), 692–696.

становницима Џексона и Калифорније који су се осећали као Срби јер су у породицама или православним црквено-школским општинама у местима на југоистоку Европе из којих су долазили слушали о овом српском светитељу и његовом значају током векова. Ако је изградња цркве Светог Саве у Џексону имала првенствено духовни карактер за становнике овог рударског места, световна и црквена власт са југоистока Европе је убрзо симболички обележила нову цркву.

У Калифорнији је већ постојала једна група Срба из Црне Горе и Хабзбуршке монархије која је у књазу Николи I Петровићу, са романтичарским заносом и позивањем на величину српског средњег века, видела стожер будућег окупљања Срба и Словена на југоистоку Европе. Један од њих, С. Миливоје из Јужне Калифорније, објавио је 1869. на латиници збирку патриотских песама посвећену књазу Николи кога је називао „граном рода Славског и унуком српског плода”.³ На ову публикацију претплатило се више од двадесет људи из Сан Франциска са српским и словенским презименима од којих је један био И. Ивановић (I. Ivanovich), који је, пре него што је дошао у САД, учествовао у Граховској бици против Турака (1858) и добио од црногорског књаза сребрну медаљу за храброст. Вест о изградњи цркве Светог Саве у Џексону стигла је до књаза Николе који је послао значајан дар цркви и њеним верницима. Вероватно поводом четрдесетогодишњице своје владавине (1900) књаз Никола је поклонио цркви у Џексону и њеним верницима заставу (књажевску стандарту) са владарским инсигнијама и ћириличким иницијалом „Н” (Никола) и римским бројем „I” (Први) као симбол његовог политичког и духовног уверења о првенству међу свим Србима, ма где они живели и ма одакле долазили. Црногорски књаз се ослањао на тумачење које је преовладало међу многим Србима током 19. века по коме је Црна Гора сматрана једином непокореном српском земљом од времена средњег века, а династија Петровић-Његош легитимном наследником српске средњовековне династије Немањића. Улазећи у супарништво са другим српским династијама Обреновића и Карађорђевића, на основу таквог тумачења прошлости, књаз Никола је себе сматрао позваним да уз помоћ Русије оствари уједињење свих Срба на југоистоку Европе у једну државу у будућности, а вероватно је рачунао на то да ће му у томе једног дана Срби из САД бити од финансијске или, у колико се врате кући, конкретне помоћи. Првог српског рукоположеног свештеника у Америци, оца Севастијана Дабовића, књаз Никола је одликовао највишим државним знамењем – орденом књаза Данила, а то одликовање је уследило убрзо после ордена Свете Ане, који је отац Севастијан добио од руског цара.

³ S. Miliwoje, *Sloboda ili glas vile amerikanske vili slavenskoj u istok*, u Saut Californiji, na Duhove 1869, 58.

*Између културе и пропаганде Срба у САД:
тумачења прошлости и њихова еволуција*

Америчке федералне институције нису показивале посебно интересовање за идентитете америчких грађана српског порекла. Имиграционе службе у последњој четвртини 19. века и почетком 20. века делиле су новопридошле мигранте из Европе према „европским расама”, које се у америчкој административној перцепцији нису неопходно подударале са државама из којих су ти људи долазили. Званичне институције су регистровале: Скандинавце, Словене, Германе, Јевреје, али и Немце, Мађаре, Италијане, Грке, Србе. Кључно је било како су исељеници одговарали на питање имиграционих власти које су „расе” и које су документе носили са собом приликом уласка у САД. У оквиру „словенске расе”, понекад су разликовани „источноевропски Словени” који су долазили из руског, немачког или аустријског царства и „Јужни Словени” који су долазили из Хабзбуршког царства, али и из Србије, Црне Горе и Бугарске. Према државном попису из 1910, од више од 90 милиона становника САД, око три милиона је било „словенског порекла” без јасне назнаке којој су етничког групи припадали. Неколико година касније, незваничне процене су говориле о око 750.000 Јужних Словена, већином Хрвата и Словенаца, из Аустроугарске и између 50.000 и 100.000 Срба из свих крајева југоисточне Европе. Међу њима, значајна већина је била из разних аустроугарских провинција, док се за Србе из Краљевине Србије говорило да „их скоро нема” јер су били задовољни у својој земљи малих приватних поседа. У то време, са америчког становишта, најзначајнији критеријуми који су омогућавали мигрантима да уђу у САД били су здравље, физичка снага и жеља да се „ухвате укоштац са животом”, док су „лопови, анархисти, малоумници и болесне особе” враћане назад бродовима који су их довели.

Већина Срба која се настанила у Америци организовала се у удружења, братства и црквено-школске општине. По угледу на завичај и приватно удруживање различитих заједница досељеника, циљ организовања Срба била је социјална и хуманитарна помоћ угроженим члановима, изградња српских православних храмова, школа, гробаља, певачких друштава и установа у којима је исказивано културно наслеђе и национално осећање. Једно од првих већих српских удружења у САД, Српски православни савез Србобран, основано је симболички на Видовдан по јулијанском календару, тада у црквеној употреби међу Србима, 15. (28) јуна 1901. године у Мекиспорту (McKeesport) код Питсбурга у Пенсилванији, америчкој савезној држави у којој је највећи број Срба радио у челичанама. Савез су основали већином Срби из Хрватске (Лика, Банија, Кордун) у Аустроугарској на челу са Савом Хајдином, који је у САД дошао 1892, са шеснаест година. Пет година после оснивања, у јануару 1906. у Питсбургу, савез који је бројао „преко 3.000 Србаља” покренуо је своје гласило на ијекавском наречју српског језика и

ћириличким писмом, недељни лист *Американски Србобран*. Уводни чланак првог броја недељника обраћао се већински сиромашном српском радничком становништву које је умело да чита и које није било интегрисано у америчко друштво.

Њихова интеграција је подстицана позивањем на универзалне хришћанске референце Новог завета, марљивост и богатство Американаца и јачање осећаја заједништва код Срба ма одакле они долазили. У уводном тексту првог броја недељника, прожетом хришћанским идејама братства, Американци су представљени као модел јер су учинили своју земљу богатом, за разлику од „наше земље” (мислило се на Аустроугарску) која је „остала сиромашна”.⁴ С обзиром на то да се почетком 20. века интеграција у радничким срединама одвијала отежано због алкохолизма, лоших услова рада и високе смртности, уводничар је подвлачио да разлог због кога су Американци извојевали „првенство међу свим народима на свијету” лежи у томе што су они „увијек радили, учили и читали”, и да очекује од Срба да то исто чине. Поред својеврсне радне едукације, циљ покретања листа је био и да читаоце подучава о „српској народности и светој православној вјери”, док је као модел успешног организовања у САД ради очувања свог националног идентитета („начело свој своме”) наведен пример „браће Чеха”.⁵

Судбина Душана Савова Петровића представља пример „Србина који српски ради”, што је значило да је био посвећен заједничком интересу српског удружења, да је зарађивао радећи у творници и да је новац слао својим родитељима у родном месту. Он је рођен 1881. у Требињу од оца Саве и мајке Савете и дошао је у Америку са двадесет и две године (1903), са жељом да проживи неко време међу својом рођеном браћом и да „им користи својим знањем”.⁶ Душан је као мали послат у Црну Гору, где је завршио основну школу у Никшићу, а затим гимназију на Цетињу, после чега је отишао код браће у Америку. Са завршеном гимназијом, међу Србима у Питсбургу је сматран образованим, „паметним и честитим”, па је као такав изабран за секретара удружења „Србобран”. Међутим, веома брзо се тешко разболео и са двадесет и четири године умро (1905). Сахрањен је на градском гробљу у Мекиспорту, у присуству браће, рођака и чланова „Србобрана”. Аутор некролога Душану Петровићу у *Американском Србобрану* приписао је покојнику, као и „многим Србима” у САД, мисао и уздах у последњем часу о „нама свима тако драгим планинама Херцеговине и Црне Горе” и „сеоским гробљем у свом завичају”, док је море симболизовало једину физичку везу између покојниковог гроба и родне Херцеговине.⁷

⁴ „Наша прва ријеч”, *Американски Србобран*, Питсбург, 5/18. јануар 1906, 1.

⁵ Ibid.

⁶ Велимир М. Хајдин, „Душан Петковић”, *Американски Србобран*, Питсбург, 5/18. јануар 1906, 1–2.

⁷ Ibid.

Поред гробова, мора, планина и родног села, одреднице идентитета Срба у САД биле су и цркве и њихова посвећења, читаонице и прославе црквених празника, као и веридбе и венчања „младих и одушевљених Срба и Српкиња”. На пример, православна црква у Питсбургу била је посвећена „св. Ђорђију”, римском војнику који је почетком 4. века мученички страдао због своје хришћанске вере; у оближњем Мекиспорту – Светом Сави; у српској читаоници у Питсбургу одржавана је светосавска беседа после које је организован банкет; у истој читаоници могао је да се купи и илустровани календар „Србобран”, важно идентитетско штиво српског становништва из Хрватске и Славоније, који је излазио у Загребу од 1892. до 1914. и који је препоручен „свим Србима” као „ваљана народна књижица”.⁸

Савиндан, 27. јануар – „српска народна слава”

Поред америчке историје која је симболисала слободу и напредак, *Американски Србобран* из Питсбурга, као и други српски листови у САД, у свом циљу подучавања о „српској народности и светој православној вери” се позивао на српски средњи век и романтизам 19. века. Многим Србима у САД те референце биле су познате јер су о њима слушали као мали у већински српским срединама из којих су потицали. Зато не чуди што је поводом дана Светог Саве (Савиндана), 27. јануара 1906. текст у питсбуршком недељнику о смислу прославе написао Исаије Митровић, српски народни учитељ из Бихаћа.⁹ Митровић је упоређивао стање међу средњевековним Србима пре доласка Светог Саве са стањем међу Србима у његово време и успостављао једноставне паралеле: расутост по разним крајевима света, разједињеност, спољни притисци и губитак свести о пореклу. У најзначајније заслуге Светог Саве с краја 12. и почетка 13. века убрајао је измирење браће, супротстављање „католичену Србије” и подизање манастира и школа. Затим је позивао Србе свога времена да следе дела Светог Саве тако што би помагали једни друге и чували сећање на своју прошлост без обзира на то где су живели. Тражио је од својих читалаца у САД да Савиндан прослављају са песмом „Ускликнимо с љубављу светитељу Сави”, која им је била позната из родног краја. Српски народни учитељ из Бихаћа је своје страхове о утапању Срба у туђини исказао у духу романтизма 19. века цитирањем стиха из песме „Падајте браћо” Ђуре Јакшића из 1862, не постављајући питање у којој мери тиме стварно утиче на интеграцију Срба у америчко друштво: „Небо ће плакат дуго и горко / Ал, Србина неће бити”.

За време док је од 1907. до 1909. уредник *Американског Србобрана* био Чедомир Павић, 27. јануар је у уводном тексту листа назван српском „народном славом”, а Свети Сава је постао симбол отпора сваком страном освајачу кроз

⁸ *Американски Србобран*, Питсбург, 5/18. јануар 1906, 2.

⁹ Исаије Митровић, „Свети Сава”, *Американски Србобран*, Питсбург, 12/25. јануар 1906, 1.

српску историју и инспирација за будућност.¹⁰ Павић је рођен 1882. у Шавнику у Црној Гори у имућној трговачкој породици. Гимназију је учио у Београду, где је уписао књижевност на Филозофском факултету. Међутим, пошто му је због иступа против књаза Николе претило хапшење у Црној Гори, побегао је 1904. у САД, где је прво боравио у Њујорку, а затим у Питсбургу на месту сарадника, па уредника листа Српског савеза *Србобран*.

Његов студентски патриотизам је давао тон тумачењу значаја прославе дана Светог Саве за Србе у Америци. Прослављање Савиндана 1909. имало је посебан значај јер је у српским школама у Босни и Херцеговини после аустроугарске анексије (1908) оно било забрањено. Пошто је тај дан слављен у Србији и Црној Гори, две српске државе су по слободама испољавања националних осећања стављене у исту раван са САД. Иако је Свети Сава виђен као „српски просветитељ и учитељ” на чије славно наслеђе су претендовале династије Карађорђевића и Петровића, значајније је било тумачење турског спаљивања моштију Светог Саве на Врачару 1594. године. За аутора уводног текста, спаљивање моштију Св. Саве изазвало је супротан ефекат од онога који су Турци желели да постигну: „шапат” жеље да се збаце окови векова турског ропства није утихнуо код Срба, већ је, напротив, од тада он претворен у бојни поклич: „На ноге Срби, Свети Сава зове!” Али ова срџба и жеља за осветом, за аутора текста није више била усмерена на Турску, која је била у опадању, већ на Аустрију, која је виђена као нова претња и названа „другим Турчином”. Тако је и песма „Ускликнимо” добила ново значење: Свети Сава је требало да „благослови оружје војника Србије и Црне Горе” и ратну заставу где год се она буде развила „да се Србин ослобађа”. Слика Светог Саве се значајно променила у САД после 1908. под утицајем догађаја на Балкану и значила је духовну припрему за позив Србима да се врате у родни крај када буде „куцнуо час” за обрачун са вековним царствима.

Чедомир Павић је током 1909. прешао у Сан Франциско, где је уређивао лист *Српски гласник*. Уписао се и на Беркли, али је 1912, по избијању Првог балканског рата, са групом од 4.500 српских и црногорских добровољаца отишао у Црну Гору да се бори против Турака. Сведочанство натопљено класичном културом наслеђеном из 19. века (позивање на антику, српски средњи век, ренесансу и „америчко чудо”) о свом путу возом који је кроз САД од Сан Франциска до Њујорка носио српску заставу, бродом од Њујорка до Бара и о свом учешћу у рату, оставио је у књизи *С Пацифика на Скадарско блато*, објављеној у Сан Франциску 1913. године.¹¹

У то време је и Видовдан, црквени празник који се од краја 19. века славио у Србији као дан сећања на све српске јунаке страдале од „Косовског боја до наших дана” добио ново тумачење. Од 1911. црквени празник одлази у други

¹⁰ „Народна Слава”, *Американски Србобран*, Питсбург, 15/28. јануар 1909/January 28, 1909, 1.

¹¹ Чедомир Павић (Кринка Видаковић-Петров et alli., прир.), *С Пацифика на Скадарско блато* (Подгорица: Матица српска 2016), 141.

план на рачун световног и конкретног. Да би „осветили Косово”, Средишњи одбор Српске Народне Одбране (СНО) у Београду прогласио је Видовдан „даном витешке смотре и рада на спреми боље будућности”.¹² У том циљу је установљен „Видовдански дарак” за који су „браћа” из САД приложила око један посто укупно сакупљене суме.

*Дан независности, 4. јули – од „славе американских грађана”
до празника дужности грађана да укину власт која не води рачуна
о њиховим интересима*

Разлике између српске културе, традиционално православне и монархистичке и америчке, већински протестантске и републиканске, превазилажене су позивањем на универзалне вредности слободе и напретка. *Американски Србобран* из Питсбурга је двестоту годишњицу рођења америчког државника и научника Бенџамина Франклина (1706–1790), 17. јануара 1906. називао „славом американских грађана” којој су се и Срби у САД придружили „изразима штовања и захвалности”.¹³ Позивање на одреднице славе и вредности америчког напретка и слободе били су лако разумљиви Србима који су сматрали да су им права била ускраћена у Аустроугарској, из које су већински долазили. Бенџамин Франклин је приказан као научник и проналазач који је изумео громобран („громовод”), чиме је свака кућа постала безбеднија, као „један од првих синова Америке” који је свом народу извојевао слободу и као новинар, издавач и „учитељ свога народа”. Кратак опис живота Б. Франклина и америчке историје имао је за циљ да упозна читаоце са значајем америчког националног празника 4. јула, који је слављен сваке године, а да многи досељеници нису ни знали шта славе. Објашњење је било једноставно и јасно свакоме: пошто су будуће САД „стењале под енглеским господством” које је „народу већ било дојадило”, 4. јула 1776. Франклин је са градске „вијећнице” у Филаделфији прогласио слободу и независност тринаест америчких држава. Без помињања рата за америчку независност (1775–1783), победе над Британцима и усвајања декларације на дан који је убудуће слављен као Дан независности, аутор текста је 4. јули назвао „даном слободе”, што је било блиско већини Срба.

У ствари, универзална симболика америчког Дана независности послужила је Србима из Чикага да 1906. изразе јавни протест против аустроугарске управе у Босни и Херцеговини, настојећи да по том питању скрену пажњу осталих Словена у Америци, америчке јавности и владе. Представници Срба из Чикага, „остали Јужни Словени”, „браћа Чеси” и један њихов представник у америчком конгресу окупили су се на сам дан 4. јула 1906. у Чикагу да

¹² Милан Васић, „Браћо!”, *Американски Србобран*, Питсбург, 20. јун/4. јул/July, 4, 1912, 2.

¹³ „Вијести из Америке. Бенџамин Франклин”, *Американски Србобран*, Питсбург, 12/25. јануар 1906, 3.

у име „30.000 балканских Словена” из тог града траже „најосновнија права човекова”, права народа и самоуправу „своје неправедно гажене земље”.¹⁴

После анексије Босне и Херцеговине 1908. и доласка Оскара Поћорека на место земаљског намесника те провинције (1911), незадовољство Срба аустроугарском управом је расло. Као и у случају Савиндана, српско тумачење празника 4. јула је еволуирало. У тексту насловљеном на енглеском, фонетски ћирилицом „Форт Оф Ђулај”, уводничар *Американског Србобрана* тумачи да Проглас независности из 1776. подразумева дужност грађана да укину владавину која не би радила у њиховом интересу и да је замене другом, која би обезбедила „општу срећу и сигурност”.¹⁵ Начин на који је наслов написан указује на то да је био намењен Србима у САД који нису знали енглески језик, али који су у својој околини слушали како се изговара датум националног празника.

Објашњено је да Американци не посвећују овом празнику само двадесет четири часа, већ да су све време, из генерације у генерацију, посвећени чувању тековина 4. јула које их инспиришу у будућности, што треба да представља узор и за Србе: „Историја сједињених држава стално подиже амбицију нових поколења за стварање нове историје.” Од почетка века, српско тумачење 4. јула је еволуирало од прославе идеје о слободи по узору на породичну славу до имплицитне сугестије да се та слобода уз независност извојује повратком у земљу и борбом против аустроугарског режима.

Први светски рат, српски идентитети и америчка војна обавештајна служба, 1917–1918.

После уласка САД у рат против Немачке априла 1917. и Аустроугарске децембра исте године, федерална влада је почела да обраћа посебну пажњу на држављане од тада непријатељских земаља који су боравили у Америци, као и на америчке држављане пореклом из тих земаља. Американци су од тада јасно разликовали Словене или Јужне Словене из Аустроугарске за које су страховали да служе непријатељу као „шпијуни” и да су „нелојални” у односу на америчку владу, и Србе, без обзира на то одакле су долазили, који су виђени као „поштоваоци америчког устава”, што је значило да следе политику савезништва са Антантом и Србијом, тада окупираном, али са владом и војском у егзилу.

О америчким погледима на Словене и Србе у ратним условима говори претпостављена аустријска завера против америчке владе из децембра 1917. у Калифорнији. Официри америчке војне обавештајне службе окарактерисали

¹⁴ „Велики збор у Чикагу за Босну и Херцеговину”, *Американски Србобран*, Питсбург, 12. Јулу/28. јун 1906, 2. У овом броју датум је наведен прво на енглеском језику, али у српској форми.

¹⁵ „Форт оф Ђулај”, *Американски Србобран*, Питсбург, 4. јула/July, 4, 1912, 1.

су могуће разоткривање „аустријске завере” као „једно од најзначајнијих открића којим се икада бавила једна контраобавештајна организација”, а запажања употребе језика и симболике од стране осумњичених имала су значајну улогу у истрази. Половином децембра 1917. у војној бази Камп Керни (Camp Kearny) код Сан Дијега, војник Стив Глачић Бокан, рођен у Далмацији, без америчког држављанства, радник пре него што је приступио војсци, пријавио је надређенима тајну активност „Аустријанаца” у Сан Дијегу против америчке владе.¹⁶ Бокан је подвргнут детаљном испитивању војне обавештајне службе.¹⁷ Рекао је да је упознао једног војника и једног цивила са презименима Калибовић и Степић који су говорили „аустријским” језиком који је он разумео. Они су га наводно приликом допуста, под видом дружења, одвели у стан у центру града, где их је чуо да говоре да би „пререзали гркљан Вилсону” и „потопили америчке бродове” ако би били послати на европско ратиште. Поред тога, Бокан је описао и тајни „аустријски” обред у коме је учествовала неколицина људи међу којима су били Калибовић и Степић. Обред је изгледао тако што су претпостављени завереници полагали заклетву испод слика немачког и аустроугарског цара са подигнута три прста и изговарали речи оданости према њима до смрти.

Поменути завереници, војник и цивил, били су у ствари тридесетједногодишњи бивши чувар на бродовима из Сан Франциска Џером Антони Калибовић, рођен у Сплиту у Далмацији, који је у САД дошао 1905. и тридесетдвогодишњи конобар Сем Степић, рођен у Боки Которској, такође у Далмацији, који је у Америку дошао са шеснаест година (1901) да би „избегаво служење војске у Аустрији” и који је себе дефинисао као „оданог Америци, Србина по националности и поданика Аустрије”. Приликом испитивања, обојица су тврдили да су „српске патриоте” и негирали су Боканов исказ. Калибовић је тврдио да је са Боканом био у Словенском клубу у Сан Дијегу, да није било слика два цара, да је било српских заставе и да мисли „да су остали присутни били Срби јер су говорили снажно у прилог Србије”.¹⁸ Степићев исказ био је недвосмислен: био је у Словенском клубу са „српским момцима”,¹⁹ говорили су српским језиком и спорног дана су дошли „неки Словени, не Срби” које није добро познавао.²⁰ Како би подвукао своју лојалност САД, Степић је

¹⁶ National Archives and Records Administration II (NARA II), College Park (MD): Record Group: War Department General Stuff (RG 165), Series: Security Classified Correspondence and Reports, 1917-1941, Entry: Military Intelligence Division Coverage (A1 65), Box no. 3303 (10453-5 to 10456-4), Doc. no. 10454-31/3, Dave Gershon to War Department, San Diego, 12.12.1917, report.

¹⁷ Ibid., 10454-15 to 10454-31, Interrogation of Steve Glacich Bokan, Private, CO. “F”, 159th Infantry, Ref. Austrian activities, by Dave Gerchon, Special agent, Department of Justice at Camp Kearny, Calif., December 12, 1917.

¹⁸ Ibid., 10454-31/6, Dave Gershon to War Department, San Diego, 27.12.1917; Ibid., 10454-31/9, Interrogation of private Kalibovich, 21.12.1917, 1-5.

¹⁹ Peter Vuich, Bob Kostich, Vlaovich.

²⁰ NARA II, MD, RG165, A1 65, Box 3303, 10454-31/9, Interrogation of private Kalibovich, 21.12.1917, Sam Stepich, 6-11.

рекао да му је ујак Арсо погинуо 1917. као добровољац у британској војсци, да му је брат Милан приступио српској војсци на Солунском фронту и да је он члан Српске народне одбране (СНО) у Сан Дијегу и Српског друштва из Сан Франциска од доласка у земљу 1901. године.

После прегледа Степићеве чланске карте СНО, која је оцењена као „дозвољена и регуларна”, провере Словенског клуба у Сан Дијегу, праћења осумњичених и разговора са људима који су их познавали, америчка војна обавештајна служба је закључила да нема основа за даљу истрагу. Калибовић је оцењен као „поуздан иако је рођен као Аустријанац”, а Степић као „радикални Србин који је против Аустрије и Немачке”.²¹ Можемо да претпоставимо да је Бокан, у ствари, описивао заклетву групе људи, можда симпатизера тајног удружења Црна рука у вези са СНО у Сан Дијегу, коју је приписао тајном „аустријском удружењу” да би изазвао акцију америчких власти, а да су Калибовић и Степић, позивајући се на српски идентитет, доказали да не припадају ниједном завереничком удружењу. У време балканских ратова и непосредно после њиховог завршетка, међу Србима из Аустроугарске, заклетва беспоговорне оданости Црној руци одвијала се испод слика краља Петра и регента Александра, са српским заставама и подизањем три прста, а нејасни описи тог обреда о којима су слушали од земљака у САД вероватно су инспирисали и младе Србе из Калифорније. На крају истраге, амерички војни иследници су закључили да је Бокан био разочарани подносилац захтева за америчко држављанство које му је било одбијено и да је из личних интереса желео да скрене пажњу и да се повеже са војном обавештајном службом како би му њена подршка у будућности можда била од користи.²²

Помињање реституције Србије и Црне Горе и изласка Србије на море у 14. тачака Вудроа Вилосна из јануара 1918. изазвало је одобравање Срба у САД. Међутим, помињање у истом документу аутономије за народе Аустроугарске није једногласно примљено међу Јужним Словенима. Док су Срби који су јавно исказивали српски идентитет у америчким очима већином идентификовани са ратном лојалношћу Србије: Словени, Југословени, Словенци, Хрвати и понеки Срби из Аустроугарске, у САД су виђени као изразито подељени у различите међусобно супротстављене групе. Америчка влада их је називала Аустријанцима према држави из које су долазили или били пореклом.

Са становишта америчких власти, међусобна подељеност и супротстављеност Аустријанаца у САД у ратним условима представљала је „прелепи извор информација пошто свака фракција извештава против оне друге”.²³ Инцидент који је избио децембра 1917. у удружењу Југословенски напредни клуб

²¹ Ibid., 10454-31/11, Albin Johnson to War Department, Camp Kearny, Calif., January 19, 1918, Confidential.

²² Ibid., 10454-31/17, Robin D. Watkins to War Department, San Francisco, Calif., February 20, 1918.

²³ Ibid., 10454-30/3, C. A. Parker to War Department, Los Angeles, Calif., January 2, 1918, 3.

(Yugo Slav Progressive Club) из Сан Педра у Калифорнији пријавила је једна од страна у сукобу и цео случај је добио епилог на војном суду. Сукоб је настао када је група Аустријанаца, чланова клуба, са јужнословенским презименима, који су постали амерички држављани, планирала да изрази своју лојалност САД. Њих је амерички војник Џозеф Џо Раљавић (Joseph Joe Rajavich), који је говорио хрватским и енглеским језиком, а себе називао Аустријанцем, вређао као „издајнике Аустрије и аустријске заставе” и физички им претио.²⁴ Истрага је вођена под називом „претпостављене немачке активности-издајник” и завршена је пресудом да је Раљавић крив за усмене и јавне претње против интереса САД и његовим упућивањем на издржавање казне у затвору Алкатраз у Калифорнији.²⁵

Одлука савезника у лето 1918. да Аустроугарска треба да буде расформирана продубила је несугласице међу Јужним Словенима у САД. Америчка војна обавештајна служба је имала у својим редовима и неколицину информатора Југословена и Срба који су извештавали о претпостављеној непријатељској активности друге стране. У Гери, у Индијани, „југословенски” доушник је почетком јула 1918. јавио да је Михајло Пупин, професор Колумбија универзитета, нелојалан према САД, а информацију је за билтен службе записала извесна Олга Трбовић.²⁶ Без отворених сумњи да ради за непријатеља, али са опаском да слаби америчке интересе, за Пупина је речено да подржава поделе међу Србима и „ствара неприлике” унутар Српског добровољног друштва (Serbian Benevolent Society) из Питсбурга у Пенсилванији, Српске народне одбране (Serbian National Defense League) са седиштем у Њујорку и званичне Српске војне мисије (Serbian War Mission) у САД. У контексту подршке регрутовању српских, хрватских и словеначких добровољаца у Америци за српску војску на Солунском фронту и страха од регрутовања непријатељских „шпијуна” у њеним редовима, америчко министарство војно је одмах спровело истрагу о Пупиновој активности. Војни одсек за морал, групе за војнике који говоре страним језицима војне обавештајне службе, добио је о Пупину информацију да је он пре добијања америчког држављанства био „аустријски поданик”, да је у рату који је био у току „служио као добровољац у српској војсци”, да је снажно непријатељски настројен према Централним силама и да је један од најутицајнијих Срба у САД.²⁷

Иако Пупиново ангажовање као генералног конзула Краљевине Србије у Њујорку од 1911. у извештају није поменуто, његово добровољачко

²⁴ Ibid., 2.

²⁵ Ibid., 10454-30/5, Headquarters 40th Division Camp Kearny, Cal., General Court-Martial Orders No. 12, signed: John W. Gulick, February 19, 1918, 2.

²⁶ Ibid., Box 3526, 10564-43/137, F.S.S. Bulletin (Mrs. Olga Trbovich), Captain Hunt, s.l., July 3, 1918, 1.

²⁷ Ibid., Box 3532, 10565-524/1, G. B. Perkins, Chief, Military Morale Section, Foreign-Speaking Soldier Sub-Section, Military Intelligence Branch, War Department to Intelligence Officer, Camp Wadsworth, S. Carolina, Washington, D.C., July 24, 1918.

ангажовање у српској војсци је конструисано да би се подвукла његова приврженост америчкој политици од уласка САД у рат 1917. на страни Антанте. Са становишта америчких интереса, Пупин је оцењен и да је био „од изузетне вредности” у смиривању штрајкова и „убрзавању рада” у индустријским центрима где су радиле значајне групе Срба на које је имао утицај, а посебно је подвучен његов рад за америчко Министарство морнарице на подморничким експериментима. Војна обавештајна служба је закључила да је Пупин „од непроцењиве важности” за њен рад међу „Југо-Словенима” у САД који су дефинисани, редоследом вероватно по бројности, као „Хрвати, Срби и Словенци”.²⁸ Пупин је препоручен за члана средишњег тела (Headquarters Company) обавештајне службе која је „радила међу Србима” у САД, чему је, у нешто каснијем поновљеном извештају, додата одредница „и осталим Јужним Словенима” који су сматрани подложним непријатељским утицајима.²⁹ У то време, у Словенској легији састављеној од будућих војника који нису знали енглески језик и коју је обучавала америчка војска у Камп Водсворту (Camp Wadsworth) у Јужној Каролини да би их контролисала, било је „чехословачких, југословенских и рутенских” група, док Срби нису поменути.³⁰

Америчка влада се обраћала Пупину као генералном конзулу Србије у Њујорку поводом избијања обавештајних притужби везаних за људе који су долазили у САД из окупиране Црне Горе. Овде наводимо пример песника и политичара Мићуна М. Павићевића (1879–1947), шефа црногорске канцеларије за народно уједињење (1916–1918), кога је српска влада послала у Канаду и САД да врши националну пропаганду и за кога је стигла пријава да се у Њујорку бави шпијунажом као немачки агент.³¹ Документ који је америчка служба нашла у Павићевићевој соби приликом претреса доказивала је „да је он Србин”. Његов идентитет је потврдио Пупин у писму у коме га је називао „честитим и срчаним патриотом”, што је било довољно да се истрага против Павићевића обустави.

На Пупина као заштитника позивали су се и поједини Хрвати у САД за које се сумњало да су аустроугарски доушници. Када је у септембру 1918. осумњичен за активности у прилог Аустроугарске, Пупинову заштиту је тражио Франк Зоти (Frank Zotti), издавач *Народног листа* / *National Gazette*, хрватског дневног листа из Њујорка. Зоти је преко свог запосленог, личног Пупиновог пријатеља, Џорџа Секулића (George Sekulich), кога су амерички истражитељи

²⁸ Ibid.

²⁹ Ibid., Box 3532, 10565-524/2, G. B. Perkins, Chief, Military Morale Section, Foreign-Speaking Soldier Sub-Section, Military Intelligence Branch, War Department to Intelligence Officer, Camp Wadsworth, S. Carolina, Washington, D.C., August 6, 1918.

³⁰ Ibid., 10565-524/6, M. Churchill, Brigadier General, General Staff to Intelligence Officer, Camp Wadsworth, S. Carolina, s.l., October 31, 1918.

³¹ Ibid., Box. 444 (PF 29736-29792), PF 29754, Department Intelligence Officer to Director of Military Intelligence, NYC, September 9, 1918.

видели као „Црногорца, бившег издавача српских новина”, тражио сусрет са српским конзулом од кога је очекивао заштиту код америчких власти.³²

Када су стигле притужбе да Хрватско национално друштво (Croatian National Society), једно од највећих хрватских удружења у САД са око 43.000 чланова, води непријатељску политику, америчка обавештајна служба је ангажовала угледног српског издавача из Чикага Џона Р. Паландића (John R. Pallandich), и по његовој препоруци двојицу Срба из Јужног Чикага, пореклом из Аустроугарске, Николу С. Граховца (Nicholas S. Grahovac) и Илију Почучу (Eli Pochucha), да провере истинитост навода. Срби су детаљно извештавали америчку службу о скупштини на којој су присуствовали коју је хрватско удружење одржало 15. септембра 1918. у Чикагу.³³ Пошто је лојалистичка фракција у хрватском удружењу надвладала проаустријску и социјалистичку фракцију, даља истрага је обустављена и случај је закључен. Лојалност је у овом случају дефинисана на начин на који је то учинио Анте Трумбић, председник Југословенског одбора из Лондона који је послао поздравно писмо скупу и који је тражио од чланова да буду лојални САД против својих „угњетаваца, Аустријанаца и Германа”. Срби и Србија на хрватском скупу нису ни поменути, већ само Хрватска где „владају ропство, тиранија и угњетавање преко Аустроугарске” и којој могу да помогну само „слободне САД”. У складу са тим ставом, на скупу је изгласана финансијска подршка искључиво за Југословенски одбор у Лондону и амерички, југословенски, чехословачки, пољски и руски Црвени крст.³⁴

У политичком и личном сукобу који је избио између М. Пупина и Јужнословенског националног савета (South Slavonic National Council), тела које је од марта 1915. године окупљало поједине словеначке, хрватске и српске организације из САД састављене од бивших аустроугарских поданика, америчка војна обавештајна служба је ангажовала као информатора Виктора Ј. Кубелку, рођеног у Лајбаху (Љубљани), који је добро познавао словеначки језик.³⁵ Кубелка је 1904. за своје „земљаке” (countryman) у САД објавио енглеско-словеначки џепни речник који је имао два издања.³⁶ За Кубелку, термин Југословени и Јужни Словени је био синоним и односио се на Словенце, Хрвате, Србе и Бугаре. Јужнословенски покрет је подразумевао Словенце, Хрвате и Србе које је дефинисао, према тада преовлађујућој интерпретацији српске владе

³² Ibid., Box. 3375 (10517-77 to 10516-229), 10517-96/86230x, V.J. Valjavec to War Department, New York, October 3, 1918.

³³ Ibid., Box. 252 (213-25 to 214-7), 214-1/304-50x, Castel M. Brown to War Department, Chicago, IL, October 10, 1918, 5.

³⁴ Ibid., 4.

³⁵ Ibid., Box. 2251 (10058-95 to 10058-199), 10058-185/8, V. J. Kubelka to Lieut. A. Hlavac Jr, s.l., September 25, 1918, 6.

³⁶ Victor J. Kubelka, *Slovenian-English Pocket Dictionary/Slovensko-angleški žepni slovar* (New York: 1904, 1912²).

и Југословенског одбора, као три гране једног истог народа који је „угњетаван и раздвојен” од стране Аустроугарске. О Пупиновом напуштању Јужнословенског националног савета 1917. српском удружењу „Слога” (Federation) из Њујорка, на чијем челу се налазио Пупин, и новинама тог удружења *Србобран* (Serbian Defense) Кубелка је извештавао преузимајући оцене Пупинових политичких противника. Пупин и његово удружење су оцењени да „нису за Југославију, него да подржавају идеју о увећаној Србији под влашћу Карађорђевића”, али је америчким властима сугерисано да раде на уједињењу ове две супротстављене групе како би „све Југословене у САД поставили (line up) у једну групу”.³⁷

За сукоб међу Јужним Словенима у САД заинтересовао се Стејт департамент под управом Роберта Лансинга, државног секретара (1915–1920) који је био велики поборник јужнословенског уједињења.³⁸ Америчка влада је одбацила све оптужбе против Пупина, који је окарактерисан као „потпуно лојалан” и као неко ко ради за америчке интересе и затражила је од њега мишљење о Јужнословенском савету. Међутим, иако је Пупин тражио да се он распусти, док га „већина Срба у САД” и српска влада нису подржавале, после потписивања примирја 11. новембра 1918. и проглашења Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца 1. децембра 1918. у Београду, америчка војна обавештајна служба је саопштила да у Савету није пронашла активност против америчких државних интереса због које би предузела било какву акцију против тог тела.³⁹

Тешкоће прелаза од српског ка југословенском идентитету у САД: примери прославе Видовдана, 1918–1939.

Делатност СНО у САД за време Првог светског рата утицала је на то да међу Србима, у симболичком и политичком смислу, Видовдан постане значајнији датум од Савиндана. Снажном пропагандом која се заснивала на српској традицији Косовског боја и развијању култа Милоша Обилића, СНО је од 1917. подстицала прославе Видовдана међу Србима широм САД, сакупљање Видовданског дарка и регрутацију добровољаца који су називани видовданским борцима за српску војску на Солунском фронту.⁴⁰

После завршетка рата и проглашења Краљевине СХС, Видовдан постаје једна од најзначајнијих прослава међу Србима у САД која је везивана за победу у

³⁷ NARA II, MD, RG165, A1 65, Box. 2251 (10058-95 to 10058-199), 10058-185/8, V. J. Kubelka to Lieut. A. Hlavac Jr, s.l., September 25, 1918, 5–6.

³⁸ Ibid., 10058-185/9, Director of Military Intelligence (M. Churchill) to Captain Hugh Moore, s. l., November 6, 1918.

³⁹ Ibid., 10058-185/11v, Department Intelligence Officer (C.P. Barnett) to Director of Military Intelligence, New York, December 30, 1918.

⁴⁰ „Слава Видовдану”, *Американски Србобран/The American Srbobran*, Питсбург, 27 јун 1917/ June 27, 1917, 1–3. Од друге деценије 20. века лист је добио двојезични енглеско-српски наслов и датум.

рату и уједињење Срба у једну државу. Намера Срба је била да Видовдан учине прихватљивим и за Хрвате и Словенце под окриљем јужнословенске државе и под геслом да ће од ње створити „нову богату и моћну Америку”. Поред тога, међу Србима је преовладавало мишљење да су Словени „слабо схваћени” у САД, што је подстакло Пају Радосављевића (1879, Обреж, Срем – 1958, Сент Питерсбург, Флорида), професора психологије и педагогије на Њујоршком универзитету, да објави 1919. на енглеском језику два тома књиге о колективној психологији словенске „расе” у којој је Србе поистовећивао са Хрватима и називао Србо-Хрватима, а Словене сматрао природно предодређеним за демократију.⁴¹

Први „слободни Видовдан”, 28. јуна 1919. поклапао се са 530. годишњицом Косовске битке,⁴² такозваном „округлом годишњицом” која је увећавала значај празника. Широм САД у местима где је било Срба у јуну 1919. одржане су прославе поводом Видовдана у јавном простору, на дан када је организаторима и локалној управи то највише одговарало. Поред позивања на српски средњи век и Косовски бој, епску народну поезију и романтизам 19. века, најзначајнија референца је постао Први светски рат (одбрана Србије 1914, „Голгота” кроз Албанију 1915/16, значај српских и југословенских добровољаца из САД, 1917/18), који је представљен у континуитету патње и борбе за слободу током целокупне српске историје. Уколико је та порука била лако разумљива Србима из Аустроугарске, било је теже учинити је разумљивом и прихватљивом знатно бројнијим Хрватима и Словенцима у САД.

*Американизација Видовдана на приватној основи:
Видовданска прослава 1919. у Чикагу*

Српска колонија у Чикагу на челу са СНО организовала је Видовданску прославу 15. јуна 1919.⁴³ по грегоријанском календару, као што је традиционално тај дан слављен по јулијанском календару у црквеној употреби. То је била прва прослава Видовдана после завршетка Првог светског рата, па је названа прославом „Дана победе”, а Српски дом у Чикагу био је окићен заставама свих савезника. Прослава је почела у девет часова ујутру тако што су у Српском дому званице дочекивали представници СНО и разних српских удружења. Међу званицама је био и Анте Бианкини (1860, Стари град на Хвару – 1934, Чикаго), хрватски лекар школован у Бечу, који је дошао у Чикаго 1898, а за време рата био председник Југословенског одбора у САД и радио на слању јужнословенских добровољаца на Солунски фронт.

⁴¹ Paul R. Radosavljevic, *Who are the Slavs? A contribution to Race Psychology*, I-II (Boston: Richard Badger, 1919).

⁴² „Тебе Бога хвалим! Видовдан после 530 година“, *Американски Србобран/The American Srbobran*, Питсбург, 27 јун 1919, 1.

⁴³ Чика, „Са Видовданске прославе у Чикагу“, *Американски Србобран/The American Srbobran*, Питсбург, 3. јули 1919, 2.

Међутим, посебну пажњу је привукао Анђелко Мандушић (1887–1959), Србин рођен у Призрену, који се борио као каплар у америчкој војсци за време рата на Западном фронту у Европи и кола на којима је дошао. Пошто се пријавио као добровољац у америчкој војсци као Џејк Алекс (Jake Alex), у рату је постао наредник и херој „кога слави цео Чикаго”, окићен савезничким одликовањима. Добио је највише америчко војно одликовање – Медаљу части (Medal of Honor) и био један од неколицине Срба које су САД прогласиле херојима Великог рата. Мандушић се налазио на централном месту у колима, окружен са неколико „дичних Српкињица” у народној ношњи. Када су дошла кола у којима су били амерички пуковник под чијом командом је Мандушић био у рату и Иван Паландић, угледни Американац српског порекла из породице чикашких издавача, засвирила је америчка химна.

Из Српског дома, уз пратњу Српског певачког друштва „Бранко Радичевић”, кренула је поворка ка парку код српске цркве на богослужење носећи са собом кољиво за душе „наших палих хероја” у рату. За маршалом параде који је стајао на челу поворке и био одговоран за њено успешно кретање ишла је музика, а за музиком крсташ-барјак „Југовића”, америчка застава, барјак српских добровољаца и за њима барјаци свих српских удружења. Крсташ-барјак је био застава са симболом крста која се употребљавала од средњег века у многим хришћанским земљама. У српској традицији, крсташ-барјак се помињао у епским песмама косовског и посткосовског циклуса. За барјацима ишла су кола са Мандушићем, а са стране кола ишли су у униформама Срби који су били у америчкој војсци у Француској. Иза кола кретало се друштво „Југовића” у ношњама, напред – старог Југ Богдана, а са стране – девет Југовића. За њима је ишла управа СНО, представници српских културних и патриотских друштава и двадесетак аутомобила.

Поворка се кретала уз марш „Радо иде Србин у војнике”, који је упућивао на време српског романтизма 19. века. Марш је компонован почетком 1840. у Панчеву међу Србима граничарима у Хабзбуршкој монархији. Током 19. века постао је једна од најпознатијих нумера Срба из Војводине и био је познат већини присутних досељеника. У парку код цркве, архимандрит Мардарије Ускоковић (1889, Подгорица – 1935, Ен Арбор, Мичиген) одржао је парастос палим борцима и јунацима и осветио кољиво.

Затим су уследили говори у којима се једино Паландић обратио на енглеском језику. Он је херојство Мандушића у америчкој војсци ставио у исту раван са „српским јунаштом” исказаним током рата о коме „цео свет зна”. Тиме је хтео да каже да су и Срби из САД допринели америчкој победи у рату. Пуковник америчке војске је разумео поруку свог претходника и нагласио да „много цени Србе” јер је лично видео Мандушића самог како заробљава 58 Немаца током рата. Међутим, Мандушић, који није знао енглески језик, у свом говору је одао признање војнику-сељаку регуларне српске војске исто колико и америчкој војсци. Пошто је био из Призрена родом, за

њега су традиционални непријатељи Срба били Бугари, па је јавно изразио жаљење што се са Бугарима није борио као његови земљаци у редовима победничке српске војске.

Успех Видовданске прославе у Чикагу 1919. обезбедио је у највећој мери амерички приватни капитал. Пре него што се пријавио као добровољац у америчкој војсци, Мандушић је радио у предузећу за производњу и паковање меса „Морис и комп.” (Morris and comp.) из Чикага. Та фирма је из поштовања према његовим заслугама за време рата дала кола у којима се он налазио и окитила их цвећем. Поред тога, одбор СНО је добио од фирме „Морис и комп.” Мандушићеве слике са историјом његовог јунаштва написаном двојезично, на енглеском и српском, које су продаване за десет центи по комаду. Цео приход од продатих слика компанија је наменила за српску сирочад која је требало да буде смештена у Српском сиротном дому у САД, за чију изградњу су организатори прикупљали прилоге на крају прославе.

*Срби на државној прослави америчког Дана независности
4. јула 1919. у Вашингтону: чија је далматинска капа?*

Неколико дана после Видовдана, на централној прослави Дана америчке независности (Independence Day), 4. јула 1919. у Вашингтону, првој после завршетка рата, учествовали су и Срби из САД.

Прославу је организовала америчка влада у главном граду, на 143 годишњицу прокламовања у Филаделфији Декларације о независности, чији је универзални значај на прослави посебно подвлачен. У том догађају учествовали су представници победничких држава у рату који су славили своју слободу и независност извојевану 1918. године. Зато је тај дан називан и Даном ослобођења (Liberation Day). Америчка влада је организовала параду која је почела 4. јула предвече и трајала више од два сата. Она је била осмишљена да буде лако разумљива америчким учесницима и посматрачима: током параде су дефиловали различити аутомобили на којима су се налазили одрасли мушкарци у народним ношњама земаља из којих су долазили и деца као симбол младости.

Учешће Срба је организовало посланство Краљевине СХС, које се још увек званично називало Посланство Краљевине Србије у Вашингтону на чијем челу се налазио опуномоћени министар Славко Грујућ (1918–1922), док је веома активни пропагатор јужнословенског уједињења био секретар Бранко Лазаревић.⁴⁴ Посланству је помоћ пружила Српска народна одбрана из Филаделфије у Пенсилванији и њен секретар В. Крачун.⁴⁵ Ангажовање

⁴⁴ Бранко Лазаревић, *За уједињење, чланци и расправе* (Питсбург: Американски Србобран, 1919), 187.

⁴⁵ Архив Југославије (АЈ), фонд 371 Посланство у Вашингтону, фасцикла бр. 49, Српско посланство В. Крачуну, Вашингтон, 28. јуна 1919.

Крачуна за ову прославу са становишта српске дипломатије имало је симболички значај: Срби су живели у граду у коме је прокламован најважнији документ америчке историје и делили су његове универзалне вредности слободе и независности. На захтев посланства, Крачун је прихватио да пошаље у Вашингтон два одрасла човека („изасланика“) у српском народном оделу и два дечака ради учествовања на прослави. Ако су прслук, појас и опанци били у то време општеприхваћени као део српског народног одела,⁴⁶ питање какву ће капу да носе на глави српски учесници на прослави није било јасно. Зато је посланство сугерисало да два учесника прославе „носе нашу шубару или шајкачу, али никако фес“. Иако су у окупираној (1878) и анектираној (1908) Босни и Херцеговини од стране Аустроугарске, фес носили и хришћани и муслимани, на ову интервенцију српског посланства свакако је утицало српско искуство Првог светског рата. Током рата су официри и војници бошњачких пешадијских регименти у оквиру аустроугарске војске која се борила против савезника носили на глави црвене фесове. Српско посланство није желело да представници победничких Срба на прослави у Вашингтону подсећају на непријатељске војнике који су постали грађани нове Краљевине СХС, против којих се Србија борила од почетка рата, а САД од 7. децембра 1917, када су објавиле рат Аустроугарској.

Поред тога, у контексту италијанско-јужнословенског спора на Конференцији мира у Паризу⁴⁷ око територија на источном Јадрану, у Истри, Ријеци, Кварнеру и Далмацији, српско посланство у Вашингтону тражило је од Крачуна да пошаље из Филаделфије још једног изасланика који би требало „неизоставно да има далматинску капу“.⁴⁸ Посланство је дефинисало далматинску капу као сачињену од црвене чоје и форме сличне „црногорској капи“, која притом није описана јер се подразумевало да је свима позната. Нови учесник је требало да представља Далматинца, без разлике да ли је Хрват или Србин, који држи у рукама рибарску мрежу и који седи у највидљивијем, предњем делу кола који би био удешен да представља морску обалу Јадрана на коју је новопрокламована држава претендовала према Италији. Одмах по доласку у Вашингтон 4. јула пре подне, сви учесници је требало да се јаве у српско посланство како би добили инструкције за наступ на прослави.

⁴⁶ Милка Јовановић, „Народна ношња у Србији у 19. веку према делима путописаца“, *Гласник Етнографског института САНУ*, XXII, Београд (1973), 211–220.

⁴⁷ Ferdo Šišić (prir.), *Jadransko pitanje na Konferenciji mira u Parizu*, zbirka dokumenata (Zagreb: Matica Hrvatska, 1920); Andrej Mitrović, *Jugoslavija na konferenciji mira 1919-1920* (Beograd: Zavod za izdavanje udžbenika, 1969).

⁴⁸ AJ, 371-49, Српско посланство В. Крачуну, Вашингтон, 28. јуна 1919.

Манастир Светог Саве у Либертивилу, Илиноис: окупљање Срба на „Декорејшн деј” (30. мај) и „Лејбор деј” (први понедељак у септембру)

Залагањем архимандрита Мардарија Ускоковића, који је у САД дошао 1917, после дванаестогодишњег школовања у Русији, започела је 1923. године градња српског православног манастира Светог Саве у Либертивилу, у Илиноису, према замисли руског архитекте Алексеја Захарова. Манастир је постао симбол српског присуства у САД. Пројектован је да има дванаест кубета која симболизују дванаест апостола и тринаесто, највише кубе, које симболизује Исуса Христа. Основан је 7. септембра 1925, а Први велики црквено-народни сабор на коме су се доносиле важне одлуке за исељеништво и цркву одржан је 29. и 30. маја 1927. године. Оба датума су везана за америчке празнике Лејбор деј (први понедељак у септембру 1925) и Декорејшн деј (Decoration day) [30. мај; Меморијал деј (Memorial Day) од 1942]. Лејбор деј (Labor Day) је државни празник који је слављен од краја 19. века у част америчког радничког покрета и доприноса радника развоју САД, док је Декорејшн деј био посвећен сећању на војнике који су погинули током историје служећи у америчкој армији. Од тог времена, постала је традиција да се Срби окупљају два пута годишње код манастира Св. Саве у Либертивилу на та два америчка празника. Поред симболике интегрисаности Срба, већином радника, у америчко друштво, ова окупљања су имала и практичан карактер: радило се о националним нерадним празницима за време којих су запослени имали више времена за путовање у Либертивил и приватно окупљање.

Видовдан 1929: од косовских јунака и српских војника-сељака до Гаврила Принципа

На пет стотина четрдесету годишњицу Косовског боја 28. јуна 1929. Срби су Видовдан прослављали у кругу својих црквено-школских општина или различитих друштава у духу црквеног празника у част косовских јунака и свих потоњих палих хероја. Настојање Срба из времена непосредно после Првог светског рата да се прослава Видовдана веже за америчку традицију и учини прихватљивом Хрватима и Словенцима спласнуло је под утицајем свакодневне заокупљености зарадом, лошим односима унутар српских заједница и између Срба, Хрвата и Словенаца у САД. Поред тога, из отаџбине су долазиле вести о српско-хрватским споровима који су кулминирали увођењем личне власти краља Александра, 6. јануара 1929. године.

Ипак, Српска православна црква и добротворна друштва наставила су да прослављају Видовдан на приватној основи. У Јужном Чикагу, на пример, 30. јуна 1929. планирано је да епископ Мардарије уђе у новосаграђени српски храм и одржи прву архијерејску литургију са парастосом у смислу

видовданског помена косовским херојима.⁴⁹ Међу гостима је требало да буду дипломатски представници државе, поједини амерички пријатељи и „наши Словени” који су позвани „као што је цар Лазар некад позивао” све оне којима је на срцу добробит свог народа. Позивање на прошлост у овом случају је значило да је у Чикагу било много Хрвата и Словенаца који због политичких, идеолошких и културолошких неслагања нису могли да буду позвани. Ипак, после парастоса за присутне је био предвиђен банкет, а увече концерт са игранком. Планирано је учешће певачког друштва „Слобода” и Српског тамбурашког збора браће Поповић из Чикага.

Више световни карактер имала је Видовданска прослава Српског добротворног друштва „Војвода Стеван Синђелић” из малог рударског места Мајами (Miami) у Аризони. Програм се састојао од говора председника друштва о значају Видовдана, извођења америчке и српске химне и извођења локалног позоришног комада „Освета – крвава сарајевска драма”, који је био посвећен Гаврилу Принципу.

Видовдан 1929. представљао је и петнаесту годишњицу Принциповог атентата на аустроугарског надвојводу Франца Фердинанда, чина са којим су се многи Срби пореклом из Босне и Херцеговине и Хрватске и Славоније идентификовали.⁵⁰ Ипак, ова годишњица је помињана само узгред, из страха да не послужи као инспирација за сваку врсту копирања тог акта уперену против неког од тадашњих владара. Принцип је представљан у континуитету хероја многих српских генерација инспирисаних косовском мисли, а његово дело је стављено у исту раван са делом српске војске из Првог светског рата. За аутора уводног чланка *Американског Србобрана* од 27. јуна 1929,⁵¹ Принципова „херојска рука” је одвела у пропаст „грешну” Аустроугарску и довела до „слободе Словенства”, док је „наша витешка армија” најбољих српских синова омеђила границе данас „слободне и велике отаџбине”. Захтевајући сарадњу свих јужнословенских „националних јединки” у САД и отаџбини, без помињања личног режима краља Александра, аутор текста је очекивао културну и економску консолидацију Краљевине СХС, а тај лаконски став је представљао као дух „косовског завета”.

⁴⁹ „На знање”, *Американски Србобран/The American Srbobran*, Питсбург, 27 јун 1929, 3.

⁵⁰ Stanislav Sretenovic, "Les images de Gavrilo Princip dans l'espace des Slaves du Sud, 1914-2014", Robert Frank, Catherine Horel (dir.), *Entrer en guerre, 1914-1918: des Balkans au monde. Histoire, historiographies, mémoires* (Bruxelles: Peter Lang, 2018), 379–396.

⁵¹ „Дан поноса и велике успомене”, *Американски Србобран/The American Srbobran*, Питсбург, 27. јун 1929, 1.

Видовдан је 1939, на 550. годишњицу Косовског боја, имао посебан значај за Србе у исељеништву у САД. За тај датум је заказана у граду Јангстауну (Youngstown) у Охају, Трећа конвенција Српског народног савеза који је баштинио традицију најстаријег и најзначајнијег српског удружења у Америци.⁵² Притиснути осећањем да је 1930-их година дошло до смене генерација и значајнијег раслојавања међу Србима у САД, делегати конвенције је требало да реше међусобне размирице и да изаберу „народно” руководство за наредне четири године.

У српској исељеничкој штампи успостављена је као упозорење учесницима конгреса, лако схватљива паралела неслагања српских великаша пред Косовски бој и неслагања унутар савеза пред конвенцију у Охају. Спас је био „народна слога”, а као историјски примери слоге инспирисане косовским заветом која је доводила до победе и напретка помињани су догађаји из историје Србије: Први српски устанак 1804. („Карађорђе са шаком сложене раје победи силну турску царевину”) и Први светски рат („на малену сложену Србију навалише три велике царевине и брат Бугарин, па они падоше и роди се Југославија”).⁵³

Међутим, како би се симболички прошлост Србије лакше интегрисала у прошлост Срба из бивше Аустроугарске, који су чинили знатну већину у САД, аутор уводног текста *Американског Србобрана* у броју пред Видовдан, конструише појам Славног Динарца⁵⁴ позивајући се на научни ауторитет Јована Цвијића⁵⁵ (1865, Лозница – 1927, Београд), код кога подвлачи херцеговачко порекло. Славни Динарац има синоним „Србенда” и дефинисан је према једном Цвијићевом цитату у коме је основна карактеристика динарске расе жртва „за слободу, правду и освету Косова”. Из те динарске, српске расе изникла је читава плејада српских историјских и митских личности, владара, државника, уметника, песника и научника. На њиховом челу су се налазили Никола Тесла и Михајло Пупин, њима је придодат, на пример, Иван Мештровић, али не и династије Обреновић и Петровић. Већина Срба у САД је могла да се идентификује и са следећом конструкцијом аутора текста: да имају „историју што јој равне нема”, да су „спевали народне песме”, да су

⁵² Адам Цигановић, „Уочи Видовдана”, *Американски Србобран/The American Srbobran*, Питсбург, 27 јун 1939, 2.

⁵³ „Наше робовање – Чему нас учи Видовдан?”, *Американски Србобран/The American Srbobran*, Питсбург, 27 јун 1939, 2.

⁵⁴ „Славни Динарац”, *Американски Србобран/The American Srbobran*, Питсбург, 27 јун 1939, 1.

⁵⁵ Јован Цвијић, *La Peninsule balkanique: géographie humaine* (Paris: A. Colin, 1918); Јован Цвијић, *Балканско полуострво и јужнословенске земље: основе антропогеографије*, I (Београд: Државна штампарија КСХС, 1922); Јован Цвијић, *Балканско полуострво и јужнословенске земље: основе антропогеографије*, II (Београд: Геса Кон, 1931).

пореком „овчари и козари” који су са „вером у Бога и себе сама” створили у Америци „Десету бановину”. Замишљање Десете бановине динараца-Србенди у Америци евоцирало је успомену на Закон о називу и подели Краљевине на управна подручја од 3. октобра 1929. године. Поред сугестије како делегати у Охају треба да гласају, ова конструкција је исказивала фрустрацију већине Срба у САД због тешке интеграције у америчко друштво и губитка утицаја на прилике у крајевима из којих су долазили или били пореклом. Можда се радило и о далекој критици незваничних информација о преговорима Срба и Хрвата о новој административној поделе Краљевине у којој би хрватски захтеви били задовољени.

Идентитети између искуства рата и располућених сећања избеглица ројалистичког покрета у САД после 1945: удружења, споменици, гробља и цркве

Удружења и њихови празници

После повлачења бораца Југословенске војске у Отаџбини 1945. ка Аустрији, Немачкој и Италији, где су били смештени у савезничке логоре и њиховог каснијег разоружавања, генерал Миодраг Дамјановић⁵⁶ је 1. октобра 1948. у логору Гросенброде у Немачкој основао Удружење бораца Краљевске југословенске војске – Дража Михаиловић. Било је то прво удружење бивших ратника ројалистичког покрета отпора после рата. Међутим, многи борци су били обесхрабрани искуством и исходом рата у Југославији и победом комуниста, страховали су од одмазде, па нису желели да се врате у своју земљу. На симболичком нивоу већински су одбијали да се удружују у организације које су се поистовећивале са Југославијом, чак и предратном монархијом у којој су живели до рата. Значајну већину бораца равногорског покрета чинили су људи који су се осећали Србима и који су сматрали да су Срби скупо платили стварање Краљевине СХС/Југославије и живот у њој, као и борбу за очување „југословенског” наслеђа током Другог светског рата. Зато се међу многим избеглицама монархистичког покрета отпора који су се населили у САД и Западној Европи⁵⁷ јавила потреба да се њихове институције и организације именују као „српске” и „четничке”, што није алудирало на у грађанском рату поражену легитимну Југословенску војску у отаџбини.

Прво такво удружење био је Месни одбор српских четника, који је формиран 22. августа 1951. у просторијама цркве Светог Саве у Милвокију у Висконсину. Пред око сто бораца равногорског покрета, који су се за време рата

⁵⁶ Коста Николић, *Генерал Миодраг М. Дамјановић „чика Бели”* (Лондон: УБКЈБ ДМ, 2008).

⁵⁷ Stanislav Sretenović, "Les exilés sud-slaves en France, 1945-1956", Antoine Marès (sous la dir.), *Exils d'Europe médiane en France dans la seconde moitié du XXème siècle*, (Paris: Institut d'études slaves, 2017), 35–53.

борили у Динарској четничкој дивизији (ДЧД), проглашен је Месни одбор српских четника у Милвокију. За председника одбора изабран је Ђоко Марић (1915, Тишковац код Срба у Лици – 2010, Милвоки, Висконсин), командант пука Краљ Петар Други у ДЧД за време рата; за потпредседника Стево Рађеновић из Срба у Лици, народни посланик Југословенске радикалске заједнице 1930-их година, учесник устанка у Србу 1941. и политички саветник војводе Момчила Ђујића; за секретара Божо Соколовић (1925, Дрвар – ?), публициста, бивши борац равногорског покрета, и за благајника Гојко Грубор.

Формирање четничких одбора је настављено у САД (Гери, Индијана; Кливленд, Охајо; Јужни Чикаго, Илиноис), Канади и Западној Европи. То је довело до сазивања Првог четничког конгреса 31. маја 1952. у Јужном Чикагу, на коме је проглашено формирање Организације српских четника у слободном свету (ОСЧСС). За председника ове организације изабран је војвода Момчило Р. Ђујић (1907, Ковачић код Книна – 1999, Сан Дијего, Калифорнија), командант ДЧД; потпредседника Ђоко Марић; секретара Недељко Плећаш, капетан равногорског покрета за време рата, и благајника Бошко Нанић. Међутим, убрзо после свог настанка, ова организација је почела да се дели у два табора око питања борбе против комунизма у Југославији, која је на међународном плану, у контексту после расцепа Тито–Стаљин 1948. све више добијала подршку САД. Ратни ветерани који су следили војводу Ђујића, залагали су се за сарадњу са бившим политичарима Краљевине Југославије, не само српским већ и словеначким, док су се томе супротстављали ветерани окупљени око војводе Доброслава Јевђевића. До расцепа је дошло после конгреса ОСЧСС 1957. године. Али, расцеп није био само политички, већ и симболички: Ђујићев табор се позивао на српску државну традицију која се развијала од Првог српског устанка и водила до стварања јужнословенске државе, док се Јевђевићев табор везивао за традицију духовног јединства српског народа изграђеног у прошлости на свим територијама где су Срби живели и допринос Срба из Хабзбуршке монархије уједињењу „свих српских земаља” 1918. године.

После расцепа Организације српских четника у слободном свету (1952–1958), проглашена су два удружења ветерана равногорског покрета. Тако је, симболички на Сретење, позивајући се на Први српски устанак, 15. фебруара 1958. у Гери (Индијана), проглашен Покрет српских четника „Равне Горе” (ПСЧ РГ), на чијем челу се као председник налазио Момчило Ђујић. Три месеца касније, 31. маја 1958. у Харбору (Индијана), дан после америчког Меморијал деј-а (30. мај), проглашена је Организација српских четника „Равна Гора” (ОСЧ РГ), за чијег председника је изабран Ђоко Марић. Почасни председник је био Доброслав Јевђевић (1895, Милошевац код Пала – 1962, Рим), а секретар новинар и публициста Божидар Божо Соколовић, рођен 1925. у Дрвару, који је као веома млад за време рата приступио равногорском

покрету, а 1949, заједно са родитељима Симом и Станиславом, емигрирао у САД.

Централни одбор ОСЧ РГ, уз учешће свих месних одбора у САД, прославио је 1959. у Јужном Чикагу Дан уједињења Српства – 26. новембар.⁵⁸ Тог дана 1918. Велика народна скупштина српског народа из Црне Горе („Подгоричка скупштина“) прогласила је уједињење са народом Краљевине Србије и збацивање са престола династије Петровић у корист династије Карађорђевић.⁵⁹ У периоду између два светска рата, 26. новембар је слављен на територији Црне Горе, у Подгорици, Никшићу и Цетињу, као Дан уједињења Црне Горе и Србије,⁶⁰ на основу приватне иницијативе противника бивше династије Петровић који су организовали посебне одборе за ту прославу.⁶¹ Тридесетих година 20. века, са погоршањем унутрашњих прилика између Срба и Хрвата у Краљевини Југославији, у контексту планова о унутрашњој реорганизацији државе и стварања три управне јединице са хрватском, српском и словеначком већином, 26. новембар је симболички конкурисао државном празнику 1. децембру, који је званично слављен у целој држави као Дан уједињења Срба, Хрвата и Словенаца.

Овим прославама пре Другог светског рата вероватно су присуствовали многи будући борци равногорског покрета пореклом из Црне Горе, Босне и Херцеговине и Хрватске који су после рата избегли у САД и са собом понели давнашња сећања. Искуство рата, избеглиштва и расцепа унутар равногорског ветеранског удружења у САД утицали су на нову симболичку интерпретацију 26. новембра. Смисао прославе 41. годишњице Дана уједињења Српства 1959. чланови ОСЧ РГ видели су у позивању на пробој Солунског фронта септембра 1918. и његове последице – уједињење свих територија бише Аустроугарске монархије где су живели Срби са Србијом и Црном Гором. За њих је прослава значила не само сећање на уједињење Црне Горе и Србије 26. новембра 1918. већ и на прогласе многих окружних и регионалних Народних већа са српском већином из Аустроугарске (у Војводини, Босни и Херцеговини, Хрватској и Далмацији) о уједињењу са Србијом у „све српске земље“ које су дефинисане као „заједнички државни оквир“ који је одавно био „духовно уједињен“.⁶²

У ствари, прави смисао прославе дао је Новица Поповић (1886–1964), Србин рођен у селу Велица у Црној Гори који је присуствовао Подгоричкој скупштини 1918, био посланик Народне скупштине у Београду од 1935. до

⁵⁸ Божидар Соколовић, „Прослава Дана Уједињења Српства“, *Четнички гласник*, 33-34, Milwaukee, WI, Децембар 1959 – Јануар 1960, 13.

⁵⁹ *La question monténégrine: rapports et documents* (Paris: L'Emancipatrice, 1919).

⁶⁰ Лазар Дамјановић, „Дан уједињења 26 новембра 1918“, *Слободна мисао*, Никшић, 27. новембар 1938, 1–2.

⁶¹ „Кратке вијести. Програм прославе дана уједињења Црне Горе и Србије“, *Ibid.*, 7.

⁶² Божидар Соколовић, „Прослава Дана Уједињења Српства“, *Четнички гласник*, 33–34, Milwaukee, WI, Децембар 1959 – Јануар 1960, 13.

1938,⁶³ да би за време рата приступио равногорском покрету пре него што је избегао у САД. Он је као председник Српског историјског и културног друштва „Његош” из Чикага и сведок „тих великих дана”, са своје 73 године, на прослави одржао предавање о „уједињењу Српства кроз векове”, у коме је говорио о историјату „воље и жртве српског народа свих покрајна” која је крунисана прокламацијама о уједињењу са Србијом 1918. године. Предавач је желео да „млађима” оцрта „ове историјске чињенице” за које је рекао да су „историчари” без навођења „вешто” прескакали и одбацивали бавећи се 1. децембром 1918. „који се показао недоследним ономе чему је имао да послужи”. Поред тога, председник ОСЧ РГ Ђоко Марић рекао је да је Дан уједињења Српства велики српски национални празник „кога Срби не смију да забораве” и изразио наду да ће се њиме напајати поколења од којих је очекивао да уједињење учине основним циљем свеопштег српског напора и његових прегнућа у будућности.

Иако је прослава одржана у суботу 14. новембра 1959. јер је 26. новембар био радни дан, њен успех је био разочаравајући. На прослави је било само 150 посетилаца, мада је на претходним културним приредбама било дупло више људи. Разлог је био практичан: тих дана је дошло до неочекиваног прекида четворомесечног штрајка у челичанама у околини Чикага где су Срби већ традиционално радили.⁶⁴ Прекид штрајка је присилио власнике фабрика да захтевају од радника да раде викендом и прековремено „по 12 сати дневно” да би надокнадили изгубљено.

Црквени раскол (1963–1992) и први српски ројалистички споменици у САД

На Десетом црквенонародном сабору, који је одржан у новембру 1963. у САД, одлучено је да се не примају никакве одлуке и решења од Светог архијерејског синода Српске православне цркве из Београда док у Југославији влада комунистички режим. Тада је наступио раскол унутар Српске православне цркве који је имао и своју правну димензију пред америчким судом.⁶⁵ Раскол се одразио на целокупну српску заједницу у САД, изазивајући поделе по питању личних односа, вере, политике, идеологије, економије, културе и симболике.

У контексту црквеног раскола, ОСЧ РГ заједно са Удружењем бораца Краљевске југословенске војске – „Дража Михаиловић”, које је основао 1948.

⁶³ Новица М. Поповић, *Говори и интервенције у Народној скупштини*, (Београд: Јовановић, 1938), 54.

⁶⁴ Божидар Соколовић, „Прослава Дана Уједињења Српства”, *Четнички гласник*, 33–34, Milwaukee, WI, Децембар 1959 – Јануар 1960, 13.

⁶⁵ National Archives and Records Administration at Chicago (NARA Ch), Record Group: US District Courts (RG 21), Illinois – Cases, Box 577, Case number 63C/885.

генерал Дамјановић, сврстало се уз владику Дионисија Миливојевића (1898, Рабровац код Младеновца – 1979, Либертивил) и Слободну српску православну цркву (тзв. „расколници“) са седиштем у манастиру Свети Сава у Либертивилу у Илиноису. У исто време, ПСЧ РГ ставио се на страну Београдске патријаршије (тзв. „федералци“) и прогласио Српски четнички покрет „Гаврило Принцип“ (СЧП ГП). Чланови новог удружења су се везивали за традицију Видовдана 1914. и Принциповог атентата на Франца Фердинанда.

Док су несугласице међу Србима још увек тињале, симболички, на амерички Меморијал деј, 30. маја 1963. испред манастира Светог Саве у Либертивилу, откривен је и освештан споменик Српске братске помоћи (Serbian Brothers Help) или „СБП Споменик“ (SBH Memorial).⁶⁶ Српска братска помоћ је била хуманитарна, неполитичка организација за помоћ Србима у егзилу која је настала на оснивачкој скупштини одржаној 17. јуна 1950. у том манастиру. Организацију су основали војници и официри, ветерани ројалистичког покрета од 1941. до 1945, уз подршку владике Николаја Велимировића,⁶⁷ који јој је дао име. За њеног првог председника је изабран равногорски мајор Милутин П. Лилић. Освештавање споменика је обавио епископ Дионисије уз асистенцију седам свештеника и у присуству 8.000 људи, укључујући и чланове СБП на челу са Ранком Игњатовићем из Чикага који су финансирали његову изградњу.

Споменик, висок око пет метара, модернистички је по форми: изнад два отворена лука који се преплићу подсећајући на лукове православне цркве који чине свод, налази се крст од нерђајућег челика, а испод њега окачен на мрежу налази се грб СБП. Ослоњене на четири стуба без зидова који држе свод, налазе се четири плоче од нерђајућег челика са исписаним именима умрлих ветерана српског ројалистичког покрета који су 1950. основали хуманитарну организацију. Споменик је требало да успостави континуитет са будућим генерацијама које би ту долазиле да одају пошту прецима: на плочама су остављена места за уписивање имена чланова организације после њихове смрти; у подножју споменика се налази још један крст укопан у земљу и окружен местом за цвеће; места за цвеће налазе се и на три преостале стране споменика ка коме гледа и једна клупа за седење у умирујућем окружењу. На све четири велике плоче са именима умрлих налазе се натписи на српском језику ћирилицом у славу победе „права и правде“, што се односило на осећај бивших ратника и хуманитараца да су неправедно називани „издајницима“ и можда осуђени у одсуству од комунистичких власти у отаџбини. Откривање споменика на Меморијал деј симболички је значило њихово везивање за универзалне вредности које су обележавали пали амерички војници током историје.

⁶⁶ „Warrior Salutes”, *The Diocesan Observer*, Libertyville, ILL., September 15, 1965, 2.

⁶⁷ Dragan Bakic, Vladimir Cvetkovic (Ed.), *Bishop Nikolaj Velimirovic: old controversies in historical and theological context* (Belgrade: Institute for Balkan Studies SASA, Los Angeles, St. Sebastian Press, 2022).

Споменик Дражи Михаиловићу или „Дражин споменик” (Draza Memorial), чији је аутор избегао заједно са борцима равногорског покрета, освештан је две године касније, такође симболички, на амерички Дан независности, 4. јула 1965. од стране епископа Дионисија и 14 свештеника, у присуству 11.000 људи, међу којима се налазио и комитет за подизање споменика на челу са Душаном Петковићем.⁶⁸ Дражин споменик је подигнут у близини споменика СБП, гледао је ка манастиру Свети Сава који је симболисао слободу, али и „ратни брод” „расколника” према „федералцима” у црквеној кризи која је захватила Српску православну цркву у Америци. Подигнут је од стране Срба из Њујорка који су новац сакупили јавним прилозима. Споменик, висок око три метра, представља бронзану фигуру Драже, онаквог каквог су га се његови саборци сећали: у „четничкој униформи” са шајкачом и кокардом. У форми је бисте која прелази у статуу до појаса постављену на део од цигала прекривених мермером у бојама српске заставе. Цела конструкција је постављена на груб и солидан камени постамент који је подсећао на обичне камене гробове српских војника-сељака. На све четири стране споменика, налазиле су се бронзане плоче са натписима. На фронталној плочи било је написано на српском ћирилицом: „Драгољуб Дража Михаиловић, рођен 27. априла 1893; умро 17. јула 1946”. Плоча на задњој страни подсећала је на српском језику да је он рођен у слободи, а страдао у издаји, без помињања имена издајника: „Слобода ме је родила, а издаја убила.” Плоче са стране позивале су Србе да заврше његов „незавршени посао” борбе за слободу уз стих четничке ратне песме „Спремте се спремте четници”. На средини споменика уклесан је био венац, а испред су се налазиле две урне за паљење свећа.

Начин смрти и његову симболику дао је аутор текста у *Диоцесан обсерверу* (*The Diocesan Observer*), органу на енглеском језику „слободне” дијецезе са седиштем у Либертивилу: Дража је стрељан од стране Титових партизана и сахрањен на непознатом месту јер су комунисти мислили да ће „српски отпор тиранији” нестати са његовим посмртним остацима. У духу интерпретације српске прошлости карактеристичне за 19. век и прву половину 20. века, аутор је изразио жељу да ће чин убиства Михаиловића бити инспирација „свим Србима и њиховим будућим генерацијама” да наставе борбу успостављајући паралелу са последицама османског спаљивања моштију Св. Саве 1594, које се у тексту погрешно везивало за средњи век. Као што смо већ видели, према српској црквеној и народној традицији, спаљивање моштију Св. Саве не само да није угасило свест о њему у народу него ју је још више укоренило и подстакло на сталну борбу за слободу кроз историју. Жртва Михаиловића је, дакле, везивана за слободу, па је досезање универзалне слободе била симболичка порука откривања споменика на амерички Дан независности.

Лист *Диоцесан обсервер* подстицао је интеграцију Срба у америчко друштво на српским, америчким и универзалним вредностима правде и слободе, што

⁶⁸ „Warrior Salutes”, *The Diocesan Observer*, Libertyville, ILL., September 15, 1965, 2.

је потенцирано у првом броју, који је изашао 15. септембра 1965. године⁶⁹ у контексту црквеног раскола. Орган „расколника” је излазио једанпут недељно на енглеском језику, а уредништво је поверено Милану Карлу, рођеном 1913. у Питсбургу од родитеља који су емигрирали из Лике почетком 20. века, коме се управо био завршио двадесетогодишњи ангажман као уредника секције на енглеском језику *Американског Србобрана* из Питсбурга. Циљ овог листа био је и да прикупља што већи број информација о догађајима у српским колонијама широм САД и Канаде како би на њих утицао, а тираж је био око 30.000 примерака. Читаоци су позивани да шаљу писма, објаве и извештаје о сусретима, групним путовањима и развоју њихових колонија.

Поред тога, нови недељник је симболички „присвојио” споменик СБП и везивао га за споменик Михаиловићу, иако је он откривен непосредно пре раскола. Према уводничару, оба споменика су била посвећена националним идеалима које је дефинисала Српска православна црквена дијецеза за Сједињене Државе и Канаду.⁷⁰ Споменици су симболизовали „славу прошлост Србије пре Тита”, када је црква била „нераздвојива од народа”. Приложена слика је представљала географију сећања „расколника”: у истом кадру се виде споменици Српске братске помоћи и Драже Михаиловића и манастир Св. Саве у Либертивилу. Слика је пропраћена текстом у коме се подвлачи да су испред споменика 24 српска национална удружења изразила оданост својој дијецези у тадашњој црквеној борби (расколу). Како би се подвукла што шири генерацијска подршка, наглашено је да је међу њима било старих и младих, рођених у САД и иностранству.

* * *

Срби у САД никада нису били бројни нити је америчко друштво обраћало посебну пажњу на њих. Највећи број Срба долазио је у САД из Хабзбуршке монархије или, касније, из западних крајева јужнословенске државе и био је пореклом са села. Из генерације у генерацију, Срби су били располућени између мултиетничких држава (Хабзбуршке монархије, Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца/Југославије, комунистичке Југославије) и нација (српске, америчке и југословенске коју је тек требало конструисати), прилагођавајући своје идентитете променљивим политичким и идеолошким околностима. Ипак, Срби су желели да се интегришу у америчко друштво, али у исто време и да успоре своју асимилацију одржавајући православну веру и културу епских народних песама које су понели из завичаја. Радило се о процесу дугог трајања у коме су своје идентитете везивали за универзалне вредности америчке и српске културе слободе, независности, права, правде и напретка.

⁶⁹ Milan Karlo, “Statement”, *The Diocesan Observer*, Libertyville, ILL., September 15, 1965, 1.

⁷⁰ „Za Boga i Narod”, *The Diocesan Observer*, Libertyville, ILL., September 15, 1965, 1.